

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

№ 2

ԵՐԵՎԱՆ - ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2020

**Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
Պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. **Էդիկ Մինասյան**
խմբագրական խորհուրդ՝

Արման Եղիազարյան (խմբագիր, պ.գ.դ., պրոֆ.), **Արամ Սիմոնյան** (ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Մելքոնյան** (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ.գ.դ., պրոֆ.), **Ալբերտ Ստեփանյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայկ Ավետիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայրապետ Մարգարյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Լևոն Զուլգասյան** (արվեստագիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Համլետ Պետրոսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հայկազ Հովհաննիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Ներսիսյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Աշոտ Հայրունի** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Վալերի Թունյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Վանիկ Վիրաբյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Ռաֆիկ Նահապետյան** (պ.գ.դ., պրոֆ.), **Հակոբ Հարությունյան** (պ.գ.դ., դոց.), **Հովիկ Գրիգորյան** (պ.գ.թ., դոց.), **Մխիթար Գաբրիելյան** (պ.գ.թ., դոց.), **Էդգար Հովհաննիսյան** (պ.գ.թ., դոց.), **Տիգրան Գևորգյան** (պ.գ.թ.):

Главный редактор - докт. ист. наук, проф. **Эдик Минасян**
Редакционная коллегия:

Арман Егиазарян (редактор, д.и.н., проф.), **Арам Симонян** (директор Института Арменологических исследований ЕГУ, членкор. АН РА, д.и.н., проф.), **Ашот Мелконян** (академик АН РА, д.и.н., проф.), **Альберт Степанян** (д.и.н., проф.), **Айк Аветисян** (д.и.н., проф.), **Айрапет Маргарян** (д.и.н., проф.), **Левон Чугасзян** (докт. искусствовед. наук, проф.), **Гамлет Петросян** (д.и.н., проф.), **Айказ Оганесян** (д.и.н., проф.), **Ашот Нерсисян** (д.и.н., проф.), **Ашот Айруни** (д.и.н., проф.), **Валерий Тунян** (д.и.н., проф.), **Ваник Вирабян** (д.и.н., проф.), **Рафик Наапетян** (д.и.н., проф.), **Акоб Арутюнян** (д.и.н., доц.), **Овик Григорян** (к.и.н., доц.), **Мхитар Габриелян** (к.и.н., доц.), **Эдгар Оганнисян** (к.и.н., доц.), **Тигран Геворгян** (к.и.н.).

Editor-in-Chief - Doctor of Sciences, prof. **Edik Minasyan**
Editorial Board:

Arman Yeghiazaryan (editor, Doctor of Sciences, prof.), **Aram Simonyan** (Director of YSU Institute for Armenian Studies, Corresp. member of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Melkonyan** (Academician of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Albert Stepanyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hayk Avetisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hairapet Margaryan** (Doctor of Sciences, prof.), **Levon Chugaszyan** (Doctor of Arts, prof.), **Hamlet Petrosyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Haikaz Hovhannisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Nersisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Asot Hayruni** (Doctor of Sciences, prof.), **Valeri Tunyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Vanik Virabyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Rafik Nahapetyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hakob Harutunyan** (Doctor of Sciences, associate prof.), **Hovik Grigoryan** (PhD in History, associate prof.), **Mkhitar Gabrielyan** (PhD in History, associate prof.), **Edgar Hovhannisyan** (PhD in History, associate prof.), **Tigran Gevorgyan** (PhD in History).

ISSN 1829-2771

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Սեյրան Չաքարյան - ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ, ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	8
Сейран Закарян - ИСТОЧНИКИ ФИЛОСОФИИ ГРИГОРА ТАТЕВАЦИ, ЕГО ИДЕИ И СПЕЦИФИКА ЕГО СПОСОБА ФИЛОСОФСТВОВАНИЯ.....	16
Seyran Zakaryan - GRIGOR TATEVATSI'S PHILOSOPHICAL SOURCES, IDEAS AND PECULIARITIES OF THE WAY OF PHILOSOPHIZING.....	17
Հասմիկ Ամիրջանյան - ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՅՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈԳԵԿՈՐ-ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՐԳՄԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ.....	19
Асмик Амирджанян - ДУХОВНО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГУКАСА КАРНЕЦИ.....	27
Hasmik Amirjanyan - ADMINISTRATIVE-SPIRITUAL ACTIVITIES OF GHUKAS KARNETSI.....	28
Վարդան Միսիրջանյան, Գոհար Ղամբարյան - ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ. ՍԵՎԱՆԸ ԼԵՒ ԱՎԱԶԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ XIX ԴԱՐԻ 30-ԱՎԱՆՆԵՐԻՆ.....	29
Вардан Мхитарян, Гоар Гамбарян - ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА: НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ БАСЕЙНА ОЗЕРА СЕВАН В 30-Х ГОДАХ XIX ВЕКА.....	39
Vardan Mkhitaryan, Gohar Ghambaryan - INFORMATION WAR: SETTLEMENTS OF THE LAKE SEVAN BASIN IN THE 30s of XIX.....	39
Լիլիթ Մակարյան - ԱՊԱՐԱՆԻ ՎԱՐԴԵՆԻՍ ԳՅՈՒՂԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԵՎ ՏԵՂԻ ԵՎԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆ ԵՃՉԳՐՏՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐԶ.....	45
Лилит Макарян - К ВОПРОСУ О ПЕРЕСЕЛЕНИИ СЕЛА ВАРДЕНИС АПАРАНА И УТОЧНЕНИИ НАЗВАНИЙ МЕСТНЫХ ЦЕРКВЕЙ.....	49
Lilit Makaryan - ON RESETTLEMENT ISSUE OF VARDENIS VILLAGE OF APARAN AND NAME CLARIFICATION OF LOCAL CHURCHES.....	49
Ֆելիքս Մովսիսյան - ՌՈՒՄԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ XIX ԴԱՐԻ ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	50
Феликс Мовсисян - ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ РОССИЙСКИХ АРМЯН ОБ ИТАЛЬЯНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ XIX ВЕКА.....	66
Felix Movsisyan - ARMENIAN PERIODICALS OF RUSSIA ON THE 19TH CENTURY NATIONAL STRUGGLE OF ITALY.....	67
Սուսաննա Առաքելյան - ԲԱՔԿԻ ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ-ԼՈՒՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԴՊՐՈՑԱՍՏԵՂԾ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1864-1896 ԹԹ.....	69

Сусанна Аракелян – ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОГО ГУМАНИТАРНОГО ОБЩЕСТВА БАКУ И СТРОИТЕЛЬСТВО ШКОЛ В 1864-1896.	87
Susanna Arakelyan – EDUCATIONAL AND SCHOOL-BUILDING ACTIVITIES OF ARMENIAN HUMANITARIAN SOCIETY OF BAKU IN 1864-1896.	87
Գեղամ Բաղայան – ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱԽՕՐԵԻՆ [Սևերակի, Ջերմուկի, Միդիատի, Մծբինի (Նիսիբին) և Վերանշեհիրի գավառները].....	88
Гегам Бадалян – ИСТОРИКО-НАРОДНОЕ ОПИСАНИЕ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ НАКАНУНЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН (Северакский, Джермукский, Мидиатский, Мцбинский (Нисибинский) и Вераншехирский уезды).	115
Gegham Badalyan – HISTORICAL-NATIONAL DESCRIPTION OF WESTERN ARMENIA ON THE EVE OF THE ARMENIAN GENOCIDE (provinces Severak, Jermuk, Midiat, Mtsbin (Nisibin) and Veranshehir).	115
Աննա Վարդանյան – ԴԻԱՆԱ ԱԲԳԱՐ. ՀԱՅ-ԵԱՊՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ	117
Анна Варданян – ДИАНА АБГАР - «МАТЬ АРМЕНИИ НА ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ»: ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ. ПО СЛЕДАМ ИСТОКОВ АРМЯНО-ЯПОНСКИХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ.	123
Anna Vardanyan – DIANA ABGAR -“MOTHER OF ARMENIA IN THE FAR EAST”: LIFE AND ACTIVITIES. TRACING BACK TO ARMENIAN-JAPANESE HISTORICAL AND CULTURAL RELATIONS.	124
Գայանե Հովհաննիսյան – ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՄԱՐԶԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ 1926 Թ. ՀԱՄԱՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ	125
Гаяне Оганнисян – НАСЕЛЕНИЕ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ ПО ВСЕСОЮЗНОЙ ПЕРЕПИСИ 1926 г.	132
Gayane Hovhannisyan – POPULATION OF THE NAGORNO-KARABAKH AUTONOMOUS REGION ACCORDING TO THE ALL-UNION CENSUS (1926).	133
Արտակ Խաչատրյան – ԲՈՆԵՎԻԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻՆ ՆԱԽԱԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ.....	134
Артак Хачатрян – НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ВОСПРИЯТИИ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ПАРТИИ В ДОСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (1903-1917 гг.).....	141
Artak Khachatryan – NATIONAL ISSUE IN THE PERCEPTIONS OF THE BOLSHEVIK PARTY IN THE PRE-SOVIET PERIOD (1903-1917).	141
Մանյակ Երանոսյան – ՀԱԿՈԲ ԶԱՎՐԻՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԶՐՈՒՄՈՒՄ (1916 Թ. ՀՈՒՆԻՍ-ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ)	142
Маняк Ераносян – ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЯКОВА ЗАВРИЯНА В ЭРЗРУМЕ (ИЮЛЬ-СЕНТЯБРЬ 1916 Г.).....	149
Manyak Yeranosyan – НАКОВ ZAVRIYAN'S ACTIVITIES IN ERZRUM (1916 JULY-SEPTEMBER).	150

Գևորգ Կեսոյան - ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԹԻՎ - ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ.....	151
Геворг Кесоян - СИТУАЦИЯ НА ГРАНИЦЕ ТУРЦИЯ-СОВЕТСКАЯ АРМЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.....	159
Gevorg Kesoyan - THE SITUATION ON THE TURKISH-SOVIET ARMENIAN BORDER DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR.....	160
Արման Սաֆարյան - ՀԱՅ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՆ-ԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԴԵՐԸ՝ ՄՈՒՆԻՏԻՄԵՆՏԻՎԱԿԱՆ ՀԱՐԹԱԿՆԵՐՈՒՄ ԲԱՎ-ՊԱՀՊԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ.....	161
Арман Сафарян - РОЛЬ ТРАДИЦИЙ АРМЯНСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ В ПРОЦЕССЕ ОСВЕЩЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ В МУЛЬТИМЕДИЙНОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	164
Arman Safaryan - THE ROLE OF ARMENIAN OPINION JOURNALISM IN THE COVERAGE OF ECOLOGICAL ISSUES IN MULTIMEDIA.....	165
Սարգիս Սկրտչեան - ՊԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐԱՆՈՒՄ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ԿԵՐՉԵՐԻՆ - 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԵՐԻՆ.....	166
Саргис Мкртчян - ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАНТЮРКИСТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ИРАНЕ В КОНЦЕ XX - НАЧАЛЕ XXI ВЕКОВ.....	174
Sargis Mkrtchian - ACTIVITIES OF PAN-TURKISH ORGANIZATIONS IN IRAN AT THE END OF THE 20TH CENTURY - AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY.....	174
Սերի Նաջարյան, Հռիփսիմե Մուրադյան - ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎՆԱԶՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ (2001-2016թթ.).....	176
Мери Наджарян, Рипсима Мурадян - ПОЗИЦИЯ ГЕРМАНИИ В ВОПРОСЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРИЗНАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН (2001-2016 ГГ.).....	183
Meri Najaryan, Hripsime Muradyan - GERMANY'S STAND ON THE ISSUE OF INTERNATIONAL RECOGNITION OF THE ARMENIAN GENOCIDE (2001-2016).....	184
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ / ТЕОРИЯ ИСТОРИИ / THEORY OF HISTORY	
Գևորգ Եաղարյան - ԱՆՑՅԱԼԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԵՎՆԱՊԱՐ-ՀԻՆ (ԹՈՄԱՍ ԶԱՐԼԱՅԼԸ ԵՎ ՆՐԱ «ԴԱՐՁԵԱԼ Ի ԿԵՐԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ՀՈԴԿԱԾԸ).....	185
Геворг Тшагарян - НА ПУТИ ИСТОРИЗАЦИИ ПРОШЛОГО (ТОМАС КАРЛЕЙЛЬ И ЕГО СТАТЬЯ «СНОВА ОБ ИСТОРИИ»).....	205
Gevorg Tshagharian - ON THE PATHWAY OF HISTORICIZATION OF THE PAST (THOMAS CARLYLE AND HIS ESSAY «ON HISTORY AGAIN»).....	206
Լիզա Քարիմյան - ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ «ԿՈՆՏԱԿՏԱՅԻՆ» ԳՈՏՈՒ Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՎԱ-ՖԻԴԱՆՅԱՆԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ.....	207
Лица Каримян - КОНЦЕПЦИЯ АРМЯНО-ВИЗАНТИЙСКОЙ “КОНТАКТНОЙ” ЗОНЫ В. АРУТЮНОВОЙ-ФИДАНЯН.....	216

Liza Karimyan - V. ARUTYUNOVA-FIDANYAN'S CONCEPT OF ARMENIAN-BYZANTINE "CONTACT" ZONE. 217

ՀԱՎԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ / АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ / ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Ֆրինա Բաբայան - ՀՈՍՏՈՒՆ (ՈՍՏԱՆ) ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿԱՏԵՂԻԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ (2005-2006 ԹԹ.) 218

Фрина Бабаян - РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК СРЕДНЕВЕКОВОГО ПОСЕЛЕНИЯ ХОСТУН (2005-2006 ГГ.) 222

Frina Babayan - RESULTS OF EXCAVATIONS AT THE MEDIEVAL SETTLEMENT OF HOSTUN (2005-2006 SEASONS) 223

Ռաֆիկ Նահապետյան - ԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՉ (XIX դ. - XX դ. սկիզբ) 228

Рафик Наапетян - ТРАДИЦИОННАЯ СИСТЕМА РАССЕЛЕНИЯ АРМЯН (XIX В. - НАЧАЛО XX В.) 235

Rafik Nahapetyan - THE TRADITIONAL SYSTEM OF SETTLEMENT OF ARMENIANS (XIX CENTURY - BEGINNING OF XX CENTURY) 235

ՍՓՅՈՒՌՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ / ДИАСПОРАВЕДЕНИЕ / DIASPORA STUDIES

Արման Եղիազարյան - ՀՅՂ-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱՂԹԱԿԱՅՐԵՐՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԵՎ ՀԱՄԱԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՀՐԱՎԻՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 237

Арман Егиазарян - ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРФ ДАШНАКЦУТЮН В ДИАСПОРЕ В 1920-Е ГОДЫ И ПРОБЛЕМА СОЗЫВА ОБЩЕДИАСПОРНОГО КОНГРЕССА. 247

Arman Yeghiazaryan - ACTIVITIES OF ARF DASHNAKTSUTYUN IN DIASPORA IN THE 1920S AND THE PROBLEM OF CONVENING A DIASPORA CONGRESS. 248

Հայկ Մարտիրոսյան - ՍՓՅՈՒՌՔԱԳՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԵՏ. 249

Айк Мартиросян - СОТРУДНИЧЕСТВО КОМИТЕТА ПО КУЛЬТУРНЫМ СВЯЗЯМ С АРМЯНАМИ ДИАСПОРЫ С АРМЯНСКОЙ ОБЩИНОЙ США. 257

Hayk Martirosyan - COOPERATION OF THE COMMITTEE OF THE CULTURAL RELATIONS WITH ARMENIANS OF DIASPORA WITH THE ARMENIAN COMMUNITY OF THE USA. 257

Էդիկ Մինասյան - ՀԱՄԱՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՑԱԽ-ՍՓՅՈՒՌՔ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՄՐԱԴՆԵՐՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՍՅԱԿՆԵՐՈՒՄ 259

Эдик Минасян - ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВСЕАРМЯНСКИХ ФОНДОВ, ОБЩЕСТВЕННЫХ И БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО УКРЕПЛЕНИЮ ОТНОШЕНИЙ АРЦАХ-ДИАСПОРА В ПЕРВЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ XXI ВЕКА. 272

Edik Minasyan – ACTIVITIES OF THE ALL-ARMENIAN FUNDS, NGOS AND CHARITABLE ORGANIZATIONS TO STRENGTHEN ARTSAKH-DIASPORA RELATIONS IN THE FIRST DECADES OF THE 21ST CENTURY. 273

Կարեն Մկրտչյան – ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԻՐԱՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔՈՒՄ 274

Карен Мкртчян – МИГРАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЕ ИРАНА. 280

Karen Mkrtchyan – MIGRATION AND EDUCATIONAL PROBLEMS IN THE ARMENIAN COMMUNITY OF IRAN. 281

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Սերի Հովհաննիսյան – ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԱՐԺԵՔՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԻ (ծննդյան 180-ամյակի առթիվ)..... 282

Мери Оганнисян – ЦЕННОСТНЫЕ ПОДХОДЫ К ОБРАЗОВАНИЮ ПО ГАЗАРОСУ АГАЯНУ. 289

Meri Hovhannisyan – VALUE-BASED APPROACHES TO EDUCATION BY GHAZAROS AGHAYAN. 289

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ / РЕЦЕНЗИЯ / REVIEW

Էրիկ Գալեգիսի ՄԻՆԱՍՅԱՆ, ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԵՐԵՎԱՆԸ ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1991-2018 թթ.), ԵՐԵՎԱՆ, ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2020, 380 էջ + 16 էջ ՆԵՐՊԻՐ:..... 291

ԲԱԶՄԱԿԱՍՏԱԿ ԱԶԳԱԳՐԱԳԵՏԻ ՆՈՐ ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 293

ՄԻՔԱՅԵԼ ԱՐՄԵՆԻ ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 16-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ-17-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ, ԵՐԵՎԱՆ, ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, 2020, 300 էջ:..... 295

ՀԱՎԵՐԺԻ ՃԱՍՓՈՐԴՆԵՐ 298

ՄԱՀ ԻՄԱՑԵԱԼ. 2020 թ. ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԱՆՄԱՀԱՑԱԾ՝ ԵՊՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ ՍԱՆԵՐԸ 315

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 318

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 320

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ 322

NOTICE FOR THE AUTHORS 322

ՍՓՅՈՒՌՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արման Եղիազարյան

ՅՅԴ-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐՈՒՄ 1920-ԱՎԱՆ ԹԹ. ԵՎ ՅԱՄԱԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՀՐԱՎԻՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հիմնաբառեր. գաղթավայրեր, ընդհանուր ժողով, կուսակցություն, համագումար, կոմունիստներ, սիյունք, ՅՅԴ, Խորհրդային Հայաստան, գաղթականություն, «Դրոշակ»:

ՍՈՒՏԵ. ՅՅԴ-Ի ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՈՒՄԸ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐՈՒՄ 1920-ԱՎԱՆ ԹԹ.

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից և հատկապես Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո ՅՅԴ-ի ղեկավարությունը, անդամների մեծ մասն ու համակիր զանգվածները հաստատվեցին արտերկրում: Ի տարբերություն Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան և Ռամկավար ազատական կուսակցությունների, որոնք հիմնականում քննարկում էին Խորհրդային Հայաստանի հետ կապերի ու նաև գաղթաշխարհում գործունեություն իրականացնելու հարցերը¹, Հայ յեղափոխական դաշնակցությունը, պարտադրաբար զրկված հայրենիքի հետ կապերի հնարավորությունից, ամբողջ ուշադրությունը բևեռել էր գաղթավայրերի վրա:

Արդեն 1924 թ. դրությամբ ՅՅԴ-ն զգալիորեն ընդլայնել էր կուսակցական մարմինների աշխարհագրությունը գաղթավայրերում²: Կուսակցության օրգան «Դրոշակը» 1925 թ. իր անդրանիկ համարում համառոտ, բայց ամբողջությամբ ներկայացնում է կուսակցության կառույցների տեղաբաշխումն ու ազդեցությունը: Հայկական սիյունքի պատմության տեսանկյունից շահեկան է 1920-ական թթ. կեսերին ՅՅԴ-ի աշխարհասփյուռ կառույցի ներկայացումն ըստ «Դրոշակի» հայտնած տեղեկությունների: Պարսկաստանում, ուր ավելի քան 100 հազար հայ էր բնակվում, «համարեա բոլոր դպրոցական և մշակութային հաստատությունները գտնուում են Դաշնակցության ղեկավարության տակ: ... Պարսկահայ ազգային-հասարակական կեանքին գոյն ու բովանդակութիւն տուողը Դաշնակցութիւնն է: Նոր սերունդը սնուում ու զարգանում է դաշնակցական գաղափարներով»³: Սիրիայում 120 հազարից ավելի հայեր կային: Այնտեղ հայության գաղափարական մղիչ ուժը ՅՅԴ-ն էր: Ազգային-հասարակական և կրթական կյանքում մեծագույն դերը կատարում էր ՅՅԴ-ն: Երիտասարդությունը համախմբված էր կուսակցության շուրջ, և այն հանդիսանում էր «գաղութի կեանքի ջիղն ու զարկերակը»: Նրան էր պատկանում համայնքի ամենաազդեցիկ թերթը՝ «Նոր Փիւնիկ»-ը: Եգիպտոսում ՅՅԴ-ն «իր դրոշի տակ է հաւաքել գաղութի երիտասարդ ու կենդանի տարրերը»: Ալեքսանդրիայում ողջ ազգային-կրթական գործն իրականացնում էր ՅՅԴ-ն: Աչ-

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.12.2020 թ., գրախոսվել՝ 10.12.2020 թ., ընդունվել տպագրության՝ 15.12.2020 թ.:

¹ Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության գործունեության հիմնական ուղղությունները 1920-1930-ական թթ., «Գիտական Արցախ», 2019, № 1, էջ 359-371; Լույսի՝ Ռամկավար ապստամբական կուսակցության գործունեության հիմնական ուղղությունները 1920-ական թթ., «Հայագիտության հարցեր», 2018, № 3, էջ 68-84:

² Ժամանակակից մամուլում արտերկրի հայ համայնքները հիմնականում կոչվում էին «գաղութներ», հայությունը՝ «գաղութահայություն»:

³ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», «Դրոշակ», 1925, թիւ 1, էջ 14:

քի էր ընկնում «Յուսաբեր» թերթը: Նույն էր վիճակը Հունաստանում, որտեղ ՀՅԴ-ն կենտրոնացած էր երկու կենտրոններում՝ Աթենքում և Սալոնիկում՝ իր շուրջ համախմբելով երիտասարդությանը և իր ձեռքում կենտրոնացնելով ազգային-կրթական գործը: Բալկանյան երկրներում իրավիճակը խոցելի էր, չնայած հայության համակրանքը ՀՅԴ-ի կողմն էր, որը հրատարակում էր տեղի միակ՝ «Արմենիա» թերթը: Ֆրանսիայում կուսակցական կյանքը նոր էր զարգանում, բայց այնտեղ արդեն 1924 թ. կային տասնյակ կուսակցական խմբեր: «Հեռու չէ այն օրը, երբ ֆրանսահայ գաղութը պատկառելի ոյժ կդառնայ արտասահմանում, և մեր կուսակցութիւնը այստեղ կունենայ իր ամենագործունէայ շրջաններից մէկը»¹: Դաշնակցական ուսանողական խմբեր էին ստեղծվել Պրագայում, Վիեննայում և Փարիզում, որով ակնառու էր դարձել հայ երիտասարդության գաղափարական մերձեցումը ՀՅԴ-ին: ԱՄՆ-ում ևս զարգանում էր «Դաշնակցութեան կեանքը»: Այստեղ զգալի էր զույգ «Հայրենիք»-ների (օրաթերթի և ամսագրի), ինչպես նաև «Ասպարեզ» պարբերականի դերը: Ի վերջո, դաշնակցական կազմակերպություններ էին ստեղծվել նաև Հարավային Ամերիկայում: «Աւելացրէք այս բոլորի վրայ և ուրիշ հեռաւոր երկրներում ցաք ու ցրիւ եղած մեր խմբերը – Խարբին, Հաբէշտան, Զուբա, Բաղդադ, Պաղեստին, Զանադա, Հնդկաստան - և պարզ կը լինի թէ գաղութներում ինչ պատկառելի ոյժ է ներկայացնում Դաշնակցութիւնը»²:

Ներկայացվածից ակնհայտ է, որ 1920-ական թթ. սկզբներին ՀՅԴ-ն կազմակերպական առումով այնպիսի վիճակում էր, որ լիովին հնարավորություն ուներ զբաղվելու արտերկրում գտնվող հայ գաղթականության համախմբման աշխատանքներով: Սակայն այդ գործում կային էական խոչընդոտներ: Ըստ Ս. Վրացյանի՝ «...Երկրի ու արտասահմանի միջև հոգեկան հաղորդակցութեան բացակայութեան հետեւանքով՝ գաղութահայ կեանքը չի կարողանում մտնել բնականոն հունի մէջ, ներդաշնակել, կազմակերպել ու յառաջադիմել: Ներքին անվերջ հակամարտութիւններ, կազմակերպութեան բացակայութիւն, ընդհանուր դժգոհութիւն, նախաձեռնութեան ոգիի պակաս, եսական ապրումների աճում, նոր սերնդի յարաճուն ուժացում, ապրուստի անստուգութիւն – ահա գաղութահայ կեանքի ընդհանուր պատկերը: Եւ այս ամենի գլխաւոր պատճառը այն է, որ գաղութների վրա չկայ Հայաստանի բարոյական կօնտրօլը, և այդ քաօսն ու շփոթը քաջալերում են հէնց Հայաստանի վարիչների կողմից»³: Հեղինակը հավելում է, որ արտերկրի հայերի շրջանում առկա էր մեծ շփոթություն, տեղի էին ունենում վերազնահատումներ, քաղաքական ուղեգծի փոփոխություն, կար բարոյալքում և վիատություն⁴:

Պետք է նշել, որ այդ շրջանում գաղթաշխարհում նույնիսկ հոգևոր-եկեղեցական կյանքն էր փոթորկվում: Մասնավորապես, ՀՅԴ-ի Սիրիայի կառույցի 6-րդ շրջանային ժողովը 1925 թ. որոշեց հեռու մնալ Կիլիկիո կաթողիկոսության և Երուսաղեմի պատրիարքության միջև մղվող՝ սիրիահայ թեմերն իրենց ազդեցության ներքո առնելու պայքարից⁵: Այդ պայքարից, ի դեպ, հեռու մնալն այնքան էլ հեշտ չէր՝ կապված հատկապես Սիրիա-Լիբանանում ամուր կուսակցական կառույցների առկայության հետ:

Նման իրավիճակում իրենց ջանքերն էին ակտիվացնում տարբեր երկրների կոմունիստները: Ըստ «Դրօշակի»՝ 1926 թ. գաղթավայրերում լուրջ պայքար էր ծավալվել ՀՅԴ-ի և խորհրդայնամետ ուժերի միջև: Հատկապես շեշտվում էր հայ կոմունիստների ջանքերը՝ պառակտելու արտերկրի հայությանը, որոնց աջակցում էին ռամկավարները և ուրիշներ⁶: Նախկինում ցույց ենք տվել, որ ՌԿԿ-ը այդ շրջանում, նույնիսկ ըմբռնելով կոմունիստներին

¹ Նույն տեղում, էջ 15:

² Նույն տեղում, էջ 15-16:

³ Վրացյան Ս., Հ. Յ. Դաշնակցութեան 10րդ ընդհ. ժողովը, «Դրօշակ», 1925, թիւ 1, էջ 4:

⁴ Տէս նույն տեղում:

⁵ Տէս «Կուսակցական կեանք», «Դրօշակ», 1925, թիւ 3, էջ 95:

⁶ Տէս «1926-1927», «Դրօշակ», 1927, թիւ 1, էջ 2:

աջակցելու խնդրահարույց եւութիւնը, բոլոր դեպքերում, որոշում ունէր խորհրդային Հայաստանին աջակցելու և ՀՅԴ-ի դէմ պայքարելու¹:

ՌԱԿ-ի այդ քաղաքականութիւնը ՀՅԴ-ում ընդունում էին քննադատութեամբ: «Բոլշևիկ-ռամկավար բլօկը շօշափելի փաստ է արտասահմանում և շատ է իշխեցնում թիւրք-բոլշևիկեան գործակցութիւնը: ...ռամկավարները բոլշևիկների ձեռքին կոյր գործիք են պղտորելու և խորհրդային քաղաքականութեան կարիքներին ի նպաստ օգտագործելու համար հաղութահայ ազգային-եկեղեցական կազմակերպութիւնները և Բարեգործականի մասնաճիւղերը», – գրում է «Դրօշակը»²:

Նման իրավիճակում, 1924 թ. նոյեմբերից 1925 թ. հունվար տեղի ունեցած ՀՅԴ-ի 10-րդ ընդհանուր ժողովը մեծ նշանակություն ունեցավ հայրենիքից հեռու գործունեություն իրականացնելու պայմաններում կուսակցության ուղենիշների ճշգրտման համար: Այն որոշեց՝ «նկատի առնելով կեանքում առաջ եկած նոր հանգամանքները՝ գծել ապագայի գործունեութեան ծրագիրը»³: Ժողովը «...հանդիսացաւ մի տեսակ դարձակետ, որից յետոյ վերջ գտան գաղափարական խարխափումներն ու գործնական անվճռականութիւնը ո՛չ միայն մեր շարքերում, այլև դրսի, հասարակութեան մէջ: Նա ձեւակերպեց ու գծեց քաղաքական յստակ ուղեգիծ, լուծում տուեց տարիների ընթացքում դիզած բազմապիսի հրատապ հարցերին և կազմակերպական կեանքը դրեց առողջ ուղիների վրա»⁴:

Հիմնական ուղենիշները, որ սահմանվեցին հետագա քառամյա շրջանի համար, «գաղութների» կազմակերպումն էր և գաղութահայ համագումարի գումարումը: Սակայն հընթաց անհրաժեշտ էր զբաղվել առանձին գաղութների ներքին կազմակերպական աշխատանքներով⁵, իսկ, որ ամենակարևորն է, ՀՅԴ-ն իր առօրյա առաքելությունն էր համարում արտասահմանում հայ դպրոցական գործի կազմակերպումը և նորահաս սերնդի դաստիարակությունը⁶: Կուսակցությունը այդ ժամանակ զբաղվում էր նաև իրավիճակային խնդիրների լուծմամբ. մասնավորապէս ՀՅԴ-ի ԱՄՆ-ի, Սիրիայի, Հունաստանի, Ռումինիայի և այլ երկրների կազմակերպությունները զբաղվում էին տեղական գաղթավայրերի կազմակերպման և ներգաղթի հարցերով⁷:

Պետք է հատկապէս շեշտադրել, որ ՀՅԴ-ում ամրապնդված էր այն գիտակցությունը, որ գաղթաշխարհում իրենց առաքելությունը, կապված այլ կազմակերպությունների՝ հիմնականում խորհրդային Հայաստանի հետ համագործակցությունը որպէս գերակա ուղղություն ընտրելու իրողության հետ, հիմնականն էր. «Գաղութահայ իրականութեան մէջ, ամենալուսաւոր երևոյթն, անկասկած, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է, որի կազմակերպական լայն ցանցը տարածւած է աշխարհի ամենախուլ անկիւններն անգամ»⁸: Սակայն ասվածը չպետք է կարծիք ստեղծի, թե այնտեղ լիովին բացառում էին համագործակցությունը խորհրդային Հայաստանի հետ: Ասվածի հաստատումն է այն, որ կուսակցական մամուլում տարածվում էին 1927 թ. համար առանձնացված հետևյալ առաջնահերթությունները.

ա. հայ գաղթականության տեղափոխություն խորհրդային Հայաստան,

բ. հայրենիք-գաղթավայրեր կապերի զարգացում,

գ. գաղութահայության կազմակերպում և համագաղութային ընդհանուր կենտրոնի ստեղծում,

դ. հայրենիքի շինարարությանն աջակցություն⁹:

¹ Տէս Դալլաքյան Կ., Ռամկավար ավատական կուսակցության պատմություն, գիրք առաջին (1921-1940), Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, էջ 114:

² «1926-1927», «Դրօշակ», 1927, թիվ 1, էջ 2-3:

³ Կրացեան Ս., Հ. Յ. Դաշնակցութեան 10րդ ընդհ. ժողովը, «Դրօշակ», 1925, թիւ 1, էջ 4:

⁴ «1925-1926», «Դրօշակ», 1926, թիւ 1, էջ 1:

⁵ Տէս նույն տեղում, էջ 3:

⁶ Տէս նույն տեղում:

⁷ Տէս «Կուսակցական կեանք», «Դրօշակ», 1925, թիւ 3, էջ 94-95:

⁸ «1926-1927», «Դրօշակ», 1927, թիվ 1, էջ 3:

⁹ Տէս նույն տեղում, էջ 4:

Ակնհայտ է, որ նշված չորս ուղղություններից երեքը վերաբերում էին հորհրդային Հայաստանի հետ այս կամ այն ուղղությամբ հարաբերություններին, և միայն համազարգացման ընդհանուր կենտրոնի ստեղծման խնդիրն էր զուտ սփյուռքյան:

Սփյուռքում ՀՀ-ի աշխատանքների կազմակերպման և ընդլայնման առումով հույժ կարևոր էր 1928 թվականը: Ըստ «Դրօշակի»՝ Նախորդող տարիներին ՀՀ-ն եղավ բոլոր հայկական գաղթավայրերում և, մասնավորապես, կենսունակ ու զորեղ կուսակցական կառույց ձևավորեց Ֆրանսիայում¹: Այդ ժամանակ, ՀՀ-ի ղեկավար մարմին՝ Բյուրոյի, Փարիզ տեղափոխվելից հետո, Փարիզի կուսակցական կառույցն այնքան էր աճել, որ վերածվել էր կենտրոնական կոմիտեության: Փաստորեն, եթե 1925 թ. Ֆրանսիայում ՀՀ-ի կուսակցական կյանքը նոր էր միայն կազմակերպվում, ապա արդեն 1928 թ. տեղի կուսակցական կառույցը համարվում էր կայացած ու կենսունակ:

Միևնույն ժամանակ, ՀՀ-ի ներսում տեղի էր ունենում գաղթավայրերը տեսակավորելու և գնահատելու գործընթաց: Այդ առումով «Դրօշակի» 1928 թ. խմբագրականներից մեկը գաղթավայրերը բաժանում է երկու մասի. «Առաջին մասը մեր գաղութների ապրում է ապագայնացման և կորստեան անմիջական վտանգի տակ – Ամերիկայում, Ֆրանսիայում, Բալկանեան պետությունների սահմաններում և՛, առհասարակ, միևնույն մշակույթի տեր և անլեյք քաղաքակիրթ միջավայրի մեջ: Ինչպես ձիւնը զարնան արելի տակ, հայ զանգաւածները այս երկրներում հալում-կորչում են արագ, և պայթարը ազգային հաւաքականութեան պահպանման համար անելի և անելի դառնում է դժւար և անպտուղ: Հին սերունդները ծերանում ու մաշւում են, նորերը մեծանում են որպէս տեղացիներ, և Հայաստան անունն ու հայկական մշակույթը, ընդհանրապէս, խորթ է յնչում նրանց ականջին: Եւ ուժացման ու այլասերման թափը չափում է այդ գաղութների հեռաւորութեամբ և ապրած երկրի քաղաքակրթութեան աստիճանով. որքան հեռու է հայրենիքից և ինչքան ուժեղ է քաղաքակրթական շրջապատը, այնքան արագ է քայքայման ու ձուլման գործը»²: Ձուլման առումով առաջին տեղում զույգ Ամերիկաներն էին³: Ներկայացվածից ակնհայտ է, որ 1920-ական թթ. վերջին Ամերիկայում, Ֆրանսիայում և Բալկաններում գտնվող հայության շրջանում ապագայնացման և ձուլման գործընթացները մեծ մասշտաբների էին հասել, և համախմբման մասին մտածելը թվում էր անհնար:

Մյուս կողմից, «Ընդհակառակը, ազգային տեսակետից, անելի ապահով է գոյութիւնը հայկական այն զանգաւածների, որոնք ապրում են տարբեր մշակույթ ու բարքեր և քաղաքակրթութեան անելի ցած աստիճան ունեցող, արեւելեան երկրներում: Ձուլման ու կորստեան վտանգն այստեղ անելի քիչ է. ինքնապաշտպանութեան միջոցները՝ անելի շատ»⁴: Արևելյան, հատկապես, մերձավորարևելյան երկրներում հայությունը ավելի քիչ էր վտանգված, ձուլում և ապագայնացում զրեթե չկար, ուստի նրա համախմբման և ազգային ծրագրերի իրականացման համար մեծ հնարավորություններ կային: Պատահական չէ «Դրօշակի» խմբագրականում առկա եզրակացությունը. «...արեւելեան երկրների հայութիւնը դեռ երկար կեանք կունենայ, իսկ ամերիկահայութիւնն ու ֆրանսահայութիւնը հոգևարքի շեմքին են կանգնած»⁵: Ուստի «...խիստ կենսական ու կարելոր նշանակութիւն ունի հայ ժողովրդի ազգային-մշակութային և քաղաքական զարգացման համար. ամփոփել Հայաստանին մօտ, արեւելեան երկրներում: Այստե՛ղ սպասել վերադարձի ժամին: ...Ազգային-քաղաքական տեսակետից այն գաղութներն են գլխաւոր արժէք ներկայացնողը: Եւ, հետեւաբար, սրանց վրա պետք է կենտրոնացւի գաղութահայ հանրային կազմակերպութիւնների Հայաստանից դուրս մնացած եռանդն ու գործունեութիւնը:

¹ Տե՛ս «Կուսակցական կեսնք», «Դրօշակ», 1928, թիւ 8-9, էջ 239:

² «Սիւրիահայ արտագաղթի առթիւ», «Դրօշակ», 1928, թիւ 12, էջ 305:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 305-306:

⁵ Նույն տեղում, էջ 306:

Եւ այս շրջանների մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում, անկասկած, Սիւրիան ի հոծ զանգւածով և զարգացման լայն հեռանկարներով»¹: Հայտնի է, սակայն, որ այդ ժամանակ սիրիահայ զգալի զանգվածներ գաղթում էին Ամերիկա, որը դիտարկվում էր որպէս «ընդհանուր ազգային աղէտ»²:

Այդ ժամանակ ՀՀԴ-ի կուսակցական մամուլում քննարկվում էր նաև գաղութների կազմակերպվածության անհրաժեշտությունը Հայ դատի հաջողության, Հայաստանի ազատագրության և ապագա կենսունակության տեսանկյունից: Ուստի նպատակահարմար էր համարվում, որ գաղթավայրերը լինեին կազմակերպված, ուժեղ՝ սնուցված հայրենիքի և ազատագրական պայքարի գաղափարներով³:

Նշված հրամայականից բխեցնելով՝ 1929 թ. գումարված ՀՀԴ-ի 11-րդ ընդհանուր ժողովը հրահանգում էր իր բոլոր մարմիններին՝ պահպանել ազգային կազմակերպությունները և ստեղծել նորերն այնտեղ, որտեղ չկան: Շեշտվում էր նաև սփյուռքում տեղի ունեցող՝ ազգապահպանությանը միտված բոլոր մշակութային միջոցառումներին մասնակցելու և առողջ զանգվածի ազգային գիտակցությունն արթնացնելու և համայնքային կյանքին նրա մասնակցությունն ապահովելու անհրաժեշտությունը⁴: Այս դրույթի ներքո հասկացվում էր համագաղութային կազմակերպության ստեղծումը⁵:

ՀՀԴ-ի 11-րդ ընդհանուր ժողովը հատուկ ուշադրություն դարձրեց կուսակցության կազմակերպական խնդիրներին: Առաջին պատճառն այն էր, որ 1929 թ. դրությամբ մի պահ հանդարտվել էր պայքարը գաղթավայրերում, իսկ երկրորդը, որ 1920 թվականից ի վեր ՀՀԴ-ի համար ձևավորված նոր պայմանները պարտադրում էին կատարելագործել «կուսակցական մեքենան»՝ այն հարմարեցնելով արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերներին⁶:

Հայկական գաղթաշխարհի ցրված զանգվածների կազմակերպման առաքելությունը ՀՀԴ-ում վերագրում էին կուսակցություններին. «...հայ ժողովրդի ազգային կազմակերպված կամքը ներկայացնում են կուսակցութիւնները: Մտածել, թէ չէզոք, անկամ անձն զանգւածը ի վիճակի կը լինի գաղութների կազմակերպութեան խոշոր ու կամքի լարում պահանջող գործը իր վրա առնել, նշանակում է բոլորովին սխալ հասկացողութիւն ունենալ թէ գաղութների և թէ չէզոք տարրերի մասին: Չէզոք տարրը, ի հարկէ, մեծ ոյժ է, բայց միայն կազմակերպված կուսակցութիւնների ղեկաւարութեան տակ. առանձին – փոշի է»⁷: Մինևոյն ժամանակ, արձանագրվում էր նաև, որ 1929 թ. դրությամբ գաղթավայրերի կազմակերպման հրամայականը հասունացած խնդիր է, ուստի սպասելն ու դանդաղելը որևէ պատճառաբանությամբ հայ ժողովրդին վնասել է նշանակում⁸:

11-րդ ընդհանուր ժողովը որոշեց նաև կենտրոնանալ երիտասարդ սերնդի կրթության կազմակերպման և հեղափոխական դաստիարակության վրա, որով ապագայի համար կդաստիարակվեն ազգային գործիչներ⁹:

1931 թ. «Դրօշակում» տպագրվեց «Դաշնակցութեան դերը գաղութներու մէջ» հոդվածը, որտեղ ի սկզբանե առաջ էին քաշվել հետևյալ հարցերը. «Ունի՞ ան դեր այս ցիրուցան, անկազմակերպ զանգւածներուն մէջ. ի՞նչ գլխաւոր առաքելութիւն է վիճակւած իրեն նոր պայմաններու, նոր կացութեան բերումով. իրմէ դուրս կա՞ն ուժեր, որոնց վրա հիմնաւորէր իր յոյսը արտասահմանեան հայութիւնը: ...Դաշնակցութեան առջև ... գաղութներու մէջ

¹ *Նույն տեղում:*

² *Նույն տեղում:*

³ *Տէ՛ս նույն տեղում:*

⁴ *Տէ՛ս «Յայտագիր Հ. Յ. Դ. ԺԱ. ընդհանուր ժողովի», «Դրօշակ», 1929, թիւ 4-5, էջ 67:*

⁵ *Տէ՛ս «Գաղութային խնդիրներ», «Դրօշակ», 1929, թիւ 6-7, էջ 110:*

⁶ *Տէ՛ս «Կազմակերպական խնդիրները Հ. Յ. Դ. XI ընդհանուր ժողովում», «Դրօշակ», 1929, թիւ 4-5, էջ 69:*

⁷ *«Գաղութային խնդիրներ», «Դրօշակ», 1929, թիւ 6-7, էջ 111:*

⁸ *Տէ՛ս նույն տեղում:*

⁹ *Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 111-113:*

բացած է, իր կամեցողութենէն անկախ և իրականութեան հրամայականէն բխող, աշխատանքի լայն դաշտ մը: ...Եւ տարագիր, երկրէն դուրս նետուած, գաղութներու հայութեան հոտառութեան, բնագոյական ողջամտութեան պետք է վերագրել այն փաստը, որ այսօր կայ կազմակերպւած Դաշնակցութիւն ամենուրեք ուր կայ ափ մը տարագրուած հայութիւն»¹:

Հասկանալով, որ ՅՅԴ-ի դերի մեջ տեղի են ունեցել զգալի փոփոխություններ, հողվածում ընդգծվում էր, որ կուսակցության հիմնական առաքելությունն արտասահմանում այնտեղի հայությունն առաջնորդելն ու կազմակերպելն է²: Անհրաժեշտ էր դիտվում գաղթաշխարհի հայությանը կազմակերպել ու դարձնել սեփական հոգսերով ու պահանջներով ապրող համայնք³: Առկա էր նաև այն համոզմունքը, որ ՅՅԴ-ից բացի այլ ուժ՝ կոմունիստները, ՄԴԿ-ն կամ ՌԱԿ-ը, ի գործը չէր այդ գործը կատարել⁴: Նույնիսկ եկեղեցին, կապված հույժ ծանրաբեռնվածության հետ, ի վիճակի չէր իրականացնելու այդ առաքելությունը: Գաղութահայության «առաջնորդութիւնը, առարկայական կացութեան մղումով, կը վիճակի Յ. Յ. Դաշնակցութեան, որ կանգնած է միևնույն ազգային ճակատին գլուխ՝ իր լայն շրջապատով, իր կազմակերպական կուռ ցանցով...»⁵:

ՀԱՄԱԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Համագաղութային մարմնի գաղափարի ձևավորման սաղմերը գալիս են դեռևս 1920-ական թթ. սկզբներից: ՅՅԴ-ի մշակած առաջարկի էությունն այն էր, որ անհրաժեշտ էր գումարել համագաղութային համագումար և ընտրել համագաղութային ղեկավար մարմին: Ըստ որում՝ ՅՅԴ-ն այդ մարմնի ձևավորման համար առաջարկում էր «ժողովրդական ընտրութեան սկզբունքը»⁶: Համագաղութային համագումարին նախատեսվում էր քննարկման նյութ դարձնել գաղութահայությանը հուզող բոլոր կենսական հարցերը⁷:

1923 թ. ՀՀԿ-ն համապատասխան առաջարկը փոխանցեց ՄԴԿ-ին և ՌԱԿ-ին, որոնք թեև սկզբում դրականորեն էին տրամադրված⁸, սակայն հետո հրաժարվեցին համագումարին մասնակցելուց⁹: «Յուսաբեր» թերթը դա կապում էր այն իրողության հետ, որ համագաղութային համագումարի հրավիրմանը դեմ էր հորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը¹⁰:

ՄԴԿ-ն, այդ ժամանակ կենտրոնացած սեփական քաղաքական ուղեգծի ճշգրտման և հորհրդային Հայաստանի հետ հարաբերությունների վրա, հրաժարվում էր համագաղութային համագումարին մասնակցությունից, քանի որ այն չէր համապատասխանում հորհրդային Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը¹¹:

Առաջարկը քննարկման դրվեց նաև ՌԱԿ-ի՝ արտահերթ ընդհանուր պատգամավորական ժողովին ընդառաջ՝ 1923 թ. հոկտեմբերին գումարված խորհրդակցական ժողովում: Ի տարբերություն ՄԴԿ-ի՝ ՌԱԿ-ի ժողովում զգալի քննարկում ծավալվեց: Մասնավորապես, ժողովականներին հետաքրքրում էր, թե ինչ ուժեր կարող են հաղթել առաջարկվող ընտրություններում և, ըստ այդմ՝ թելադրող դառնալ համագաղութային մարմնում: Ու քանի

¹ «Դրօշակ», 1931, թիվ 10, էջ 231-232:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 232-234:

⁵ Նույն տեղում, էջ 234:

⁶ «Գաղութային խնդիրներ», «Դրօշակ», 1929, թիվ 6-7, էջ 110:

⁷ Տե՛ս Աղբալյան Ն., Ընտրանի, կապվեց և ծանոթագրեց Գ. Անանյանը, Ե., Երևանի համալսարանի հրատ., 2005, էջ 313:

⁸ Տե՛ս «Ի՞նչ պատահած է արդեօք (ռամկավարները համագաղութային համագումարի պաշտպան)», «Յուսաբեր», 11 յուլիս, 1925:

⁹ Տե՛ս Նալասարդեան Վ., Դաշնակցութեան քաղաքական ուղին, Կահիրե, 1925, էջ 96:

¹⁰ Տե՛ս «Ի՞նչ պատահած է արդեօք (ռամկավարները համագաղութային համագումարի պաշտպան)», «Յուսաբեր», 11 յուլիս, 1925, էջ 2:

¹¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հասող, Պէյրութ, 1962, էջ 517:

որ եզրակացությունը հոգուտ ՌԱԿ-ի չէր, ժողովն առաջարկում էր հրաժարվել համագաղութային համագումարի գաղափարից¹: Սակայն փոխադարձ առաջարկ է կատարվում, որ Պողոս Նուբարի Ազգային պատվիրակությունը գումարի գաղութների մի ընդհանուր ժողով՝ լսելու պատվիրակության հաշվետվությունը և մշակելու հետագա գործունեության համար նոր ուղենիշներ²: Թեև, ըստ ելույթի, ՌԱԿ-ի առաջարկն ուղղակիորեն չէր առնչվում համագաղութային համագումարի միջոցով համապատասխան մարմին ձևավորելու առաջարկին, ակնհայտ է, որ սեփական առաջարկով այլ օրակարգով գումարվելիք ժողովում փորձ էր կատարվելու հստակեցնել ՅՅԴ-ից անկախ համագաղութային մարմին ձևավորելու հնարավորությունը: Սակայն նախատեսվող ժողովը տեղի չունեցավ, թեև հարցը հետագայում կրկին բարձրացվեց³:

1923 թ. խորհրդակցական ժողովի որոշումն ընդհանուր առմամբ կրկնվեց նաև 1924 թ. հունվար-փետրվարին գումարված ՌԱԿ-ի երկրորդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովում, որը, հաշվի առնելով ՅՅԴ-ի քաղաքականությունը խորհրդային Չայաստանի նկատմամբ, որոշեց հրաժարվել որևէ համագործակցությունից այդ կուսակցության հետ⁴: Նույն թվականի ապրիլին ՌԱԿ-ի հովանու ներքո հրատարակվող Փարիզի «Ապագայ» շաբաթաթերթը, քննարկելով համագաղութային համագումարի հարցը, գրում էր, որ ՌԱԿ-ի երկրորդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովն ընդունել է նման համագումար կազմակերպելու անհրաժեշտությունը, սակայն խնդրահարույց էին համագումարի նախաձեռնության (ավելի որոշակի՝ նախաձեռնողի-Ա.Ե.), կազմակերպման ձևի, հեղինակության և արդյունքի հարցերը: Ուստի անհրաժեշտ էր դիտվում, որ համագումարի անցկացումը նախաձեռնի խորհրդային Չայաստանի կառավարությունը, իսկ օրակարգում հիմնականը լինի հայրենիքի և գաղթավայրերի հարաբերությունների հարցը: Համագումարի անցկացման համար, եթե հնարավոր չլինի որևէ հայաշատ երկրում այն անցկացնելը, առաջարկվում էր ընտրել Իտալիայի քաղաքներից մեկը⁵: Ի պատասխան, ՅՅԴ-ի «Հայրենիք» օրաթերթն իր խմբագրականում գտնում էր, որ ՌԱԿ-ը զղջացել է ընդհանուր պատգամավորական ժողովում ՅՅԴ-ի առաջարկը մերժելու համար և նշված հոդվածով յուրօրինակ նահանջի փորձ արել: Սակայն քննադատվում էր «Ապագայի» հողվածագրի այն մոտեցումը, թե համագումարն առանց խորհրդային Չայաստանի կառավարության նախաձեռնության հեղինակություն չի ունենա, քանզի «...քնական է, որ, եթե կանոնադրական ծայնատուութեամբ համագումար մը հրաւիրուի, ան ոյժ եւ հեղինակութիւն պիտի ունենայ ժողովրդի աչքին»: Նշվում էր նաև, որ ՌԱԿ-ը միշտ էլ դեմ է եղել ժողովրդի քվեարկությանը և ընտրովի մարմիններին, քանի որ այնտեղ գիտեն, որ ժողովրդի ընտրությունն իրենց օգտին չէ: Ռամկավարները լավագոյնս գիտակցում են, որ «ռամկավարական սկզբունքի հիման վրայ» համագաղութային համագումար հրավիրելու դեպքում ՅՅԴ-ն այնտեղ ներկայացված է լինելու ժողովրդի ձայների ճնշող մեծամասնությամբ, դրա համար էլ ՌԱԿ-ի ղեկավարությունը «օգնության է կանչում» խորհրդային Չայաստանի ղեկավարությանը⁶:

1925 թ. հունիսին ՌԱԿ-ի Աթենքի օրգան «Արարատը» դարձյալ քննարկում էր խորհրդային Չայաստանի կառավարության կողմից համագաղութային «վերին մարմին մը» ստեղծ

¹ Տէս Դալլաթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 62:

² Տէս նույն տեղում:

³ Տէս նույն տեղում, էջ 74-75:

⁴ Տէս նույն տեղում, էջ 83-84:

⁵ Տէս Դարբինեան Ար., Չայաստանի նախաձեռնութեամբ, «Ապագայ», 5 ապրիլ, 1924:

⁶ Տէս «Ստրկամտութեան նոր ապացոյց մը», «Հայրենիք», 27 ապրիլ, 1924:

ծելու հարցը, քանի որ այդ հանգրվանում «բոլոր հայերն հպատակ ընդունելու» հնարավորություն այն չունեի¹: Այդ հողվածին ի պատասխան «Յուսաբերը» գրում է, որ ՌԱԿ-ը, փաստորեն, դեռևս անհասկանալի պատճառով ցանկանում է փրկել համագաղութային համագումարի գաղափարը, որը նախկինում համարում էր «թաղված»²:

Համագաղութային մարմնի խնդիրը քննարկվեց նաև ՌԱԿ-ի 1929 թ. չորրորդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովում, որտեղ բանաձևվեց հետևյալը. «Պատգամ. ժողովը համագաղութային մարմնի մը կազմութիւնը կը գտնէ անգործնական եւ անկարելի»³:

Համագաղութային համագումար հրավիրելու գաղափարը 1924 թ. մերժվեց նաև Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության կողմից: ՀԲԸՄ-ում համարում էին, որ առանց հայկական իրականության մեջ կենտրոնական դեր զբաղեցնող հայկական պետության՝ Խորհրդային Հայաստանի, անիմաստ է անցկացնել ողջ հայության շահերին միտված համագումար, ուստի նման համագումարը, եթե պիտի նախաձեռնվի, ապա միայն համագաղութային և ոչ թե համագաղութային ձևաչափով⁴:

Արտերկրի հայկական ազդեցիկ կազմակերպությունների կողմից համագաղութային համագումար հրավիրելու ՀՅԴ-ի առաջարկը մերժելու հիմնական պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ այն դիտարկվում էր որպես սփյուռքում այդ կուսակցության մենատիրության հաստատման ցանկության արդյունք⁵: ՀՅԴ-ի մենատիրության հաստատման վախի հետևանքով ՌԱԿ-ի կողմից համագաղութային մարմնի ստեղծումից հրաժարվելը նկատել է նաև Կ. Դալլաթյանը⁶: Հասկանալով դա՝ ՀՅԴ-ի գործիչները հայտնում էին, որ «Գաղութահայութեան ազգային կազմակերպութիւնը և ազգային հոսանքների համերաշխութիւնը ներկայ պայմաններում մենք համարում ենք այնպիսի օգտակար գործ, որ պատրաստ ենք «մենատիրութիւնից» էլ հրաժարել»⁷: Այս առումով հղումը կատարվում էր կուսակցության 11-րդ ընդհանուր ժողովի որոշմանը, ըստ որի՝ անհրաժեշտ էր, որ դաշնակցականները մասնակցեին և աջակցեին հայապահպանությանը միտված մշակութային ձեռնարկներին՝ միևնույն ժամանակ չձգտելով անձամբ դեկավարել գործընթացները, այլ փորձելով գաղութահայության մեջ արթնացնել ազգային գիտակցություն և ապահովել նրանց մասնակցությունը համայնքային գործերին⁸:

1929 թ. գաղթաշխարհի վիճակի մասին հույժ հետաքրքրական է «Դրօշակի» 1930 թ. 1-ին համարի խմբագրականում տեղ գտած հետևյալ տողերը, որոնցում երևում է նաև համագաղութային մարմնի ձևավորման ջանքերի տապալման հիասթափությունը. «Գաղութների համար ... 1929 թևականը շօշափելի բարիք չբերեց. շարունակեց ցուած աշխատանքը ազգային ուժերի հաւաքման ու կազմակերպման եւ ազգային մշակոյթի զարգացման: Ամեն հատուած, ամեն գաղութ, ամեն յարանւանութիւն, ամեն կուսակցութիւն շարունակեց քայլել առանձին-առանձին, յաճախ, ներհակ ուղիներով, անհաշտ պայթարելով իրար դէմ: ...Գաղութների ինքնապաշտպանութեան ամենազու միջոցը՝ համագաղութային կազմակերպութեան պահանջը մնում է չգոհացած եւ հերթական խնդիր եւ, որպէս այսպիսին, անցնում է ժառանգութիւն 1930 թևականին»⁹:

1930-ական թթ. սկզբներին համագաղութային մարմին ձևավորելու համար շրջաճանաչվում էր հետևյալ գաղափարը. «Խորհրդային իշխանութեան կիրարկած հակագաղութահայ քաղաքականութեան հետեւանքով արտասահմանի հայ զանաւածները վերածուում

¹ Տե՛ս «Արարատ», 27 յուլիս, 1925:

² Տե՛ս «Ի՞նչ պատահած է արդեօք (ռամկավարները համագաղութային համագումարի պաշտպան)», «Յուսաբեր», 11 յուլիս, 1925:

³ Դալլաթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 162:

⁴ Տե՛ս Կարկիւտան Ե., Համագաղութային ոչ թե համագաղութային, «Արեւ», 4 յուլիս, 1924, № 177:

⁵ Տե՛ս «Գաղութային խնդիրներ», «Դրօշակ», 1929, թիւ 6-7, էջ 110:

⁶ Տե՛ս Դալլաթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 234:

⁷ «Գաղութային խնդիրներ», «Դրօշակ», 1929, թիւ 6-7, էջ 110:

⁸ Տե՛ս «Յայտագիր Հ. Յ. Դ. ԺԱ. ընդհանուր ժողովի», «Դրօշակ», 1929, թիւ 4-5, էջ 67:

⁹ «1929-1930», «Դրօշակ», 1930, թիւ 1, էջ 3-4:

են ինքնամփոփ հաւաքականութեան, եւ որպէսզի այդ հաւաքականութիւնը ապրի ու յարատեւէ, կատարելագործւի ու յառաջադիմէ, անհրաժեշտ է, որ ներքնապէս կազմակերպւի եւ դիմադրական զէնքերով զինւի արտաքին վտանգների դէմ: Այսինքն՝ անհրաժեշտ է, որ գաղութահայութիւնը կազմակերպւի գաղութօրէն ու համագաղութօրէն: Անհրաժեշտ է ամրացնել գոյութիւն ունեցող ազգային ինքնավար մարմինները, չեղած տեղը՝ նորերը ստեղծել եւ բոլորը միացնել համագաղութին ընդհանուր կազմակերպութեան մարմնի մէջ: Անհրաժեշտ է, որ ազգային բոլոր հոսանքները, բոլոր չեզոք տարրերը գործակցեն այս կենսական հարցի շուրջ»¹: Հետաքրքրական է, որ ներկայացնելու համար գաղութային կազմակերպութեան անհրաժեշտութիւնը մի կողմից, իսկ մյուս կողմից գաղթաշխարհի մյուս ուժերին համագործակցութեան բերելու նպատակով «Դրօշակի» հոդվածագիրը հիմնավորում էր, որ այդ կազմակերպութիւնը պետք է լինի ոչ քաղաքական, քանի որ կազմակերպված ու ոչ քաղաքական լինելու պարագայում այն կդառնա բռնադատների համար անմատչելի: Ուստի վերջիններս կատարի ձևով դեմ են գաղութային կազմակերպութեանը²: «Դրօշակը» շեշտադրում էր, որ գաղթավայրերի կազմակերպումը կուսակցութեան մարմինների և մամուլի հիմնական նպատակը պետք է լինի: Իսկ գաղթավայրերի կազմակերպման գերիխնդիրը արտասահմանի հայութեան պահպանումն է՝ գալիք Հայաստանի կերտման համար³:

Կարևոր է, որ այս շրջանում գաղափարի նկատմամբ դարձյալ սկսում է որոշակի հետաքրքրություն դրսևորել ՌԱԿ-ը: Թերևս պատճառն այն էր, որ ճիշտ նույն ժամանակ տեղի էր ունենում ՌԱԿ-ի և Հայաստանի օգնութեան կոմիտեի համագործակցութեան խզումը⁴: Այս տեսակետից կարևոր է, որ 1931 թ. տեղի ունեցած՝ ՌԱԿ-ի հինգերորդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, քննելով համագաղութային մարմին ստեղծելու ՀՅԴ-ի բյուրոյի առաջարկ-նամակը, որոշեց հանձնարարել նորընտիր կենտրոնական վարչութեանը՝ բանակցելու ՀՅԴ-ի ղեկավարութեան հետ: Սակայն բանակցութիւնների հիմքում սկզբում պետք է լինէր ՀՅԴ-ի կողմից Խորհրդային Հայաստանի ճանաչման, Հայաստանի վերաշինութեան և ներգաղթի հարցերին դրական վերաբերմունք որդեգրելու պահանջը, որի իրականացումից հետո երկու կուսակցութիւնները կարող էին համագործակցել համայնքներում ազգապահպանման հարցերում: Մասնավորապէս, հնարավոր կլինէր քննարկել ՀՅԴ-ի առաջարկած համագաղութային մարմնի ստեղծման հնարավորութիւնը և, այն էլ, եթէ ստացվեր ՌԱԿ-ի շրջանային վարչութիւնների 2/3-ի համաձայնութիւնը⁵:

1931 թ. սկսվեցին բանակցութիւնները ՌԱԿ-ի կենտրոնական վարչութեան և ՀՅԴ-ի բյուրոյի միջև: Սեպտեմբերին Փարիզում տեղի ունեցած հանդիպմանը ՌԱԿ-ի ներկայացուցիչները ներկայացրին իրենց նախապայմանները, որոնցից առավել դժվարինը ՀՅԴ-ի կողմից Խորհրդային Հայաստանը ճանաչելու պահանջն էր: ՌԱԿ-ը պատվիրակութիւնը կենտրոնական վարչութիւնից հրահանգ ունէր՝ նույնիսկ անհաջող բանակցութիւնների պարագայում չզժտվել ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչների հետ, այլ փորձել առնվազն համայնքային հարցերում համերաշխ գործակցութեան հնարավորութիւնը ստեղծել: Սակայն համաձայնութեան հասնելի վերջո չստացվեց: 1932 թ. հունվարին բանակցութիւնները կանգ առան և վերջանականապէս տապալվեցին հուլիսին⁶:

Փաստորէն, արտերկրի հայութեան համար հույժ կարևոր՝ համագաղութային համագումարի հրավիրման նախաձեռնութիւնը 1920-ական թթ. և 1930-ական թթ. սկզբին անհաջողութեան մատնվեց՝ հիմնականում հայկական կազմակերպութիւնների միջև առկա

¹ «Գաղութահայ կազմակերպութեան խնդիրը», «Դրօշակ», 1931, թիւ 4, էջ 66:

² Տէ՛ս «Գաղութահայ կազմակերպութեան խնդիրը», «Դրօշակ», 1931, թիւ 4, էջ 66-67:

³ Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 67:

⁴ Տէ՛ս Դարբինեան Ա., Հայ ապաստարական շարժման օրերէն (յուշեր 1890էն 1940), Ե., 2003, էջ 351: Տէ՛ս նաև Մակարյան Լ., Հայաստանի օգնութեան կոմիտեի փոխհարաբերութիւնը սփյուռքահայ կուսակցութիւնների հետ, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներին», 2010, թիւ 1, էջ 196-197:

⁵ Տէ՛ս Դալլաքյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 200-201:

⁶ Տէ՛ս նույն տեղում, էջ 231-232:

հակասությունների, խորհրդային Հայաստանի կառավարության բռնած դիրքի և այդ համագումարի միջոցով սփյուռքում ՀՅԴ-ի մենատիրության հաստատման «վտանգի» պատճառով:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՄԱԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՄԱՐՄԻՆ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ի սկզբանե դեմ էր համագաղութային համագումարի և համապատասխան մարմնի ստեղծման գաղափարին, քանի որ այն դիտարկում էր որպես նպատակային գործողություն ընդդեմ խորհրդային կարգերի: Փարիզում հրատարակվող կոմունիստական «Արշալ» թերթը այդ առիթով գրում էր. «Այո՛, «արեւմտահայ համագումարի (իմա՛ համագաղութային համագումարի - Ա.Ե.)» նպատակը հայ պուրժուազիայի միացեալ ճակատ ստեղծելու ծրագիր է. գաղութային «անհայրենիք պետութիւն» ստեղծելու ծրագիր»¹: Ուստի տեղական կոմունիստները և նրանց համակիրները ամեն կերպ պայքարում էին նման համագումարի գաղափարի դեմ: Պատահական չէ, որ նույն թերթը այնուհետև գրում էր, որ գաղթավայրերում պառակտված վիճակը կոմունիստների «պարծանքն» է, իսկ ազգայնականների տիրապետությունն այնտեղ արդեն գործնականում ավարտված է: Շեշտվում էր, որ այդ նպատակների համար կոմունիստները «համառ և հետևողական» պայքար են մղել²:

Ի սկզբանե հասկանալով, որ համագաղութային մարմնի ստեղծման գաղափարը հանգեցնելու է խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության հակազդեցությանը, ՀՅԴ-ում փորձում էին հիմնավորել, որ այն քաղաքական խնդիր չէ. «Գաղութների կազմակերպութիւնը Երեւանի հետ կապած քաղաքական հարց չէ, այլ ազգային-մշակութային անհրաժեշտութիւն: Բնականաբար, գաղութահայութեան կենսունակութիւնը, վերջին հաշուով, ե՛լ քաղաքական ազդակ է, իբրև մի միջոց, որ կուժեղացնէ հայ ժողովրդի ընդհանուր կարողութիւնը, բայց արտասահմանի հայ ժողովրդի կազմակերպութեան անմիջական գրգռիչը քաղաքական չէ: Հարկաւոր է միացնել ու կազմակերպել գաղութները, որպէսզի աւելի մեծ թափով ու յաջողութեամբ կարելի լինի պայքարել այլասերման վտանգի դեմ, որպէսզի նոր սերունդը չօտարանայ, որպէսզի ազգային ամբողջականութիւնը գաղութներում չխախտւի, որպէսզի տարագիր բազմութիւնները մնան տոգորած հայրենիքի գաղափարով, մտքով ու հոգով կապւած լինեն Հայաստանի ու Երկրի ժողովրդի հետ, որպէսզի թեմական մարմիններ, հայոց մշակոյթ, դպրոց, գրականութիւն, արւեստ, հայրենակցականներ եւ ուրիշ միութիւններ աղմկայոյզ կռիւների թատերաբեմ չդառնան ու զոհ չգնան կուսակցական կրքի եւ ատելութեան»³: Չնայած ասվածին, գիտական գրականության մեջ ևս շրջանառվում է այն տեսակետը, որ նման համագումարի նախաձեռնությունը նախատեսում էր այն դարձնել «խորհրդային Հայաստանին հակակշիռ գաղութահայ քաղաքական ուրույն միավոր»⁴:

Ինչպես դիպուկ նկատել է Կ. Դալլաթյանը՝ գաղութահայ քաղաքական ուժերի համերաշխությունը, առավել ևս համագաղութային մարմնի ստեղծումը, փաստորեն, միայն այդ ուժերից չէ, որ կախված էր: Դրան կտրուկ դեմ էր և խոչընդոտում էր խորհրդային Հայաստանը՝ այդ գործը հանձնարարելով Հայաստանի օգնության կոմիտեին: Ուսումնասիրողը մեջ է բերում ՀՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի երկրորդ համագումարի կոչը գաղութահայությանը՝ թույլ չտալ գաղութահայ ազգային գերագույն իշխանությունն ստեղծումը, համարելով, որ դրա նպատակը խորհրդային Հայաստանի դեմ ճակատ ստեղծելն էր⁵:

¹ «Արշալ», 1932, 10 դեկտեմբեր, թիվ 11:

² Տե՛ս նույն տեղում, 1932, 17 դեկտեմբեր, թիվ 12:

³ «Գաղութահայ կազմակերպութեան խնդիրը», «Դրօշակ», 1931, թիվ 4, էջ 66:

⁴ Տե՛ս Ավագյան Բ., Հողապահպանության և «անհայրենիք» հայապահպանության գաղափարների դրսևորումը ԱՄՆ-ի հայ համայնքում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2014, № 2, էջ 52:

⁵ Տե՛ս Դալլաթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 137-138:

Խորհրդային Չայաստանի կառավարության վերաբերմունքի պատճառն այն էր, որ ՅՅԴ-ն 1920-ական թթ. կանգնած էր սփյուռքում «Անհայրենիք պետություն» ստեղծելու գաղափարի ակունքներում: Հարկ է հիշել, որ ՅՅԴ-ն, որպես ազգային կուսակցություններից ամենախոշորը, Խորհրդային իշխանությունների կողմից ի սկզբանե հայտնվել էր մերժվածի կարգավիճակում, ուստի գործունեությունը գաղթավայրերում նրա համար դարձել էր հիմնականը: Դեռևս 1924 թ. Ն. Աղբայանը կարծում էր, որ «անհրաժեշտ է, որ արտասահմանի հայությունը, բոլոր գաղութները ստեղծեն բարձրագույն կազմակերպություն մը համապատասխան ճյուղավորումներով: Կազմվին գավառային, շրջանային մարմիններ, որոնք միավորված ըլլան կեդրոնական Խորհրդի մը հատուկ և համապատասխան սահմանադրությամբ: Տեսակ մը բարոյական պետություն, անհայրենիք պետություն, պետական ստորոգեչիներով, ազգային և միջազգային իրավական կարգերով: Այդ մարմինը գերագույն մարմինն է արտասահմանի հայության, իր շուրջը պիտի համախմբե բոլոր ցրված գաղութներու հայությունը, անոնց ազգային, մշակութային, տնտեսական գործունեությունները՝ պետության և քաղաքացիական փոխհարաբերություններով: Մյուս կողմե ամեն գաղութ իր ապրած շրջանակին մեջ պիտի մեկուսանա, չպիտի ըլլա քաղաքացի իր ապրած երկրին, այս անջատումով միանալու համար իր ազգային, ի ազգայնության համապատասխան կազմակերպության, որ պետք է ճանաչվի նաև Ազգերի դաշնակցության կողմե»¹: Այս և նման ծրագրերով հանդես գալը ՅՅԴ-ի ներսում ծնել էր այն համոզմունքը, որ «Դաշնակցութիւնն ունի պետութեան գործառնութիւններ – զինուորական, ներքին, արտաքին, դատական, լուսաւորութեան, ելլամտական»²: Բացի վերոշարադրյալը, պետք է նշել, որ ՅՅԴ-ի ղեկավարները նաև լավ էին հասկանում, որ միայն ՅՅԴ-ի շուրջ գաղթաշխարհը միավորելը, ավելին, միայն կուսակցության հնարավորություններով համագաղութային մարմին ձևավորելը այնքան էլ իրական չէ, ավելին, իրականանալու պարագայում էլ չէր կարող համագաղութային լինել՝ այլ կուսակցությունների չմասնակցելու դեպքում: Ուստի, ինչպես տեսանք, երկար ժամանակ փորձեր էին կատարում սփյուռքահայ մյուս զանգվածային կազմակերպություններին ներգրավելու համագաղութային համագումարի հրավիրման աշխատանքներին, որոնք, ի վերջո, հաջողություն չունեցան:

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

1920-ական թթ. ՅՅԴ-ն ստիպված էր ամբողջությամբ կենտրոնանալ գաղթավայրերում գործունեության վրա: Այնտեղ տիրող իրավիճակը ստիպում էր, որ ՅՅԴ-ն հանդես գա դրանք կազմակերպելու և միավորելու աշխատանքներով, որի արդյունքում մշակվեց և սփյուռքում գործող մյուս երկու կուսակցությունների՝ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան և Ռամկավար ազատական կուսակցությունների, ինչպես նաև Չայկական բարեգործական ընդհանուր միության քննարկմանը ներկայացվեց համագաղութային համագումարի և դրա արդյունքում՝ գաղութային միասնական ղեկավար մարմնի ձևավորման առաջարկը: Այն ՍԴՀԿ-ի և ՀԲԸՄ-ի կողմից ի սկզբանե մերժվեց, իսկ ՌԱԿ-ի հետ քննարկումներն ու բանակցությունները փակուղի մտան միջկուսակցական աշխարհայացքային հակասությունների և Խորհրդային Չայաստանի ջանքերի պատճառով, որը նման նախաձեռնության մեջ տեսնում էր իրեն հակադրվելու ցանկություն:

Арман Егиазарян, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРФ ДАШНАКЦУТИОН В ДИАСПОРЕ В 1920-Е ГОДЫ И ПРОБЛЕМА СОЗЫВА ОБЩЕДИАСПОРНОГО КОНГРЕССА. В 20-е годы Армянская революционная федерация Дашнакцутюн была вынуждена полностью сосредоточиться на проблемах диаспоры, главными из которых

¹ «Յուսարբեր», Կահիրե, 22 հունվար, 1924:

² Հանգոյց Ն., Ստաժումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին, «Դրօշակ», 1930, թիվ 2, էջ 36:

были организация отдельных общин и сохранение армянской национальной идентичности. Но эта работа была не под силу одной партии. В итоге представителями АРФ Дашнакцутюн было подготовлено предложение о созыве общедиаспорного конгресса и избрании единого руководящего органа и вынесено на обсуждение Социал-демократической Гнчакской партии, Армянской либерально-демократической партии Рамкавар и Всеобщего армянского благотворительного союза. Первоначально это предложение было отклонено Гнчакской партией и Благотворительным союзом, а обсуждения и переговоры с партией Рамкавар зашли в тупик из-за усилий правительства Советской Армении, которое усмотрело в таком желании угрозу своим интересам.

Ключевые слова: общины, общее собрание, партия, съезд, коммунисты, диаспора, АРФ Дашнакцутюн, Советская Армения, беженцы, «Дрошак».

Arman Yeghiazaryan, ACTIVITIES OF ARF DASHNAKTSUTYUN IN DIASPORA IN THE 1920S AND THE PROBLEM OF CONVENING A DIASPORA CONGRESS. In the 1920s, the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutyun was forced to fully focus on the problems of the diaspora, the main of which were the organization of separate communities and the preservation of the Armenian national identity. But this work was beyond the power of one party. As a result, the proposal to organize a diaspora congress and elect a single governing body was prepared by representatives of the ARF Dashnaktsutyun and submitted for discussion to the Social Democrat Hunchakian Party, the Armenian Liberal Democratic Party Ramkavar and the Armenian General Benevolent Union. Initially, this proposal was rejected by the Hunchakian Party and the Benevolent Union, and discussions and negotiations with the Ramkavar party were deadlocked due to the efforts of the government of Soviet Armenia, which saw such a desire as a threat to its interests.

Key words: communities, general conference, party, congress, communists, diaspora, ARF Dashnaktsutyun, Soviet Armenia, refugees, “Droshak”.